

**„РАЗНОЧИНСТВО“ И „НИХИЛИЗЪМ“ ПРЕЗ ПРИЗМАТА
НА РОМАНА „БАЩИ И ДЕЦА“ НА И. С. ТУРГЕНЕВ**

Владислава Иванова
Пловдивски университет „Паусий Хилендарски“

**“RAZNOCHINSTVO“ AND “NIHILISM“ THROUGH THE PRISM
OF IVAN TURGENEV’S NOVEL “FATHERS AND SONS“**

Vladislava Ivanova
Paisii Hilendarski University of Plovdiv

The paper discusses the issues of “nihilism“ and “raznochinstvo“ through the prism of the Ivan Turgenev’s novel *Fathers and Sons*. Through a historical review and an analysis of the character of Evgeny Bazarov the article reveals the reasons for the occurrence and development of these phenomena in the literary and social lives of Russian society in the 19th century.

Key words: *Turgenev, Fathers and Sons, nihilism, raznochinstvo*

За „баща“ на ниҳилизма в Русия се приема Иван Тургенев поради създадения от него христоматиен образ на „ниҳилиста“ Евгений Базаров. В общи черти подобно мнение е вярно, но не съвсем коректно. Факт е, че за ниҳилизма като явление и теория в Русия се е говорило и писало много *преди* романа „Бащи и деца“, основно под влияние на европейските исторически корени на явлението. Ето защо се налага да направим един кратък исторически екскурс на явлението *ниҳилизъм* и неговото импрегниране в руското общество.

Известно е, че в съвременната си форма думата *nihil* в превод от латински означава *нищо*. Владимир Дал определя ниҳилизма като „безобразно и безнравствено учение, отхвърлящо всичко, което не може да се докосне“ (цит. по: Колесов 2007: 295)¹.

Терминът рядко се употребява в политически контекст – по-скоро във философски. С такова значение той е отразен от французи-

---

¹ Тук и по-долу преводът от руски език, ако не е уговорен по друг начин, е мой – В. И.

на Мерсие в речника на неологизмите през 1801 г. и се използва от писатели като Юго, Прудон и др. за обозначаване на „крайности на скептичната философия“ (вж. Ширинянц 2012: 39 – 40). Един от основоположниците на екзистенциализма – М. Хайдегер, смята, че за първи път понятието „нихилизъм“ като философско такова е въведено от Ф. Г. Якоби. Това се случва, когато той за първи път в писмо до Л. Фихте използва термина „нищо“ за „обозначаване на онзи идеализъм, на който той противопоставя своята позиция“ (Нагой 2015: 41).

Във философското си значение терминът се използва и в немската литература в края на XVIII – началото на XIX в. от Д. Йениш, Фридрих Якоби, Жан Пол, Вилхелм Круг (Ширинянц 2012: 40). Ф. Нагой отбелязва в своето изследване, че философският нихилизъм има условен характер и изисква преодолявания, т.е. представлява не резултат, а средство за изход от ценностната криза на европейската цивилизация (вж. Нагой 2015: 41). През 1845 г. М. Щирнер пише „Единственият и неговата собственост“, където в агресивни анархични форми представя нихилизма. На един по-късен етап се появява Ф. Ницше, един от най-дълбоките интерпретатори на нихилизма. Ницше определя нихилизма не като „възглед сред много други“, а като „историческо движение“. За него нихилизмът представлява обезценяване на висши ценности, упадък на културата, саморазрушение на цивилизацията, възход на атеизма, разбиване на идеалите, анархизъм, разпространение на социалистически идеи и т.н. (вж. Ницше 1995: 35 – 38, 41 – 43).

Според М. Ицкович руският нихилизъм може да се разглежда като културна форма на социален протест (Ицкович 2009). В Русия терминът за първи път се употребява от Николай Надеждин през 1829 г. в статията „Сборище на нихилисти“ („Сонмище нигилистов“), в която той описва ново литературно направление, чиито основни черти са „оголената вещественост“ и „презиращото съмнение“ (Надеждин 1900).

През XIX в. за нихилизма под една или друга форма в Русия пишат И. С. Тургенев, А. И. Херцен, Н. Н. Страхов, Ф. М. Достоевски, С. С. Гогоцки, В. Г. Белински и др. Темата е продължена и през XX в. от Н. А. Бердяев, С. Л. Франк, С. Н. Булгаков, В. В. Розанов, Л. И. Шестов. Това, което прави впечатление, е, че въпреки ранното въвеждане на термина в Русия все пак до края на 50-те години на XIX в. той е малко разпространен и получава популяризация едва през 1862 г. след написването на романа на Тургенев „Бащи и деца“.

Важно е да отбележим, че основен носител на идеологията на нихилизма в Русия е интелегентът. Както пише В. Аксючиц: „руското

дворянство ражда руската интелигенция, а дворянската интелигенция ражда различинната“ (Аксючиц 2013). Разночинецът интелигент е главният проводник на нихилизма на руска почва. Под понятието *разночинец* се разбира човек, произлязъл от недворянска среда, роден в семейството на свещеник или псалт (подобно на Базаров, чийто дядо е псалт), на лекар, журналист, дребен търговец, или по-рядко – от семейството на занаятчия или селянин (Вердеревская 2000: 452)².

Разночинците са поставени между дворяните и селяните, но не са част нито от едната прослойка, нито от другата, което ги поставя в маргинално положение. Те се съмняват в своите корени, традиции и най-вече в личните си ценности, което от своя страна ще ги накара да отричат всичко онова, което не е част от техния пряк живот. По същия начин разсъждава и Тургеневият герой Базаров: „В днешно време най-полезно е отрицанието – ние отричаме“ (Тургенев 1981, т. 3: 217)³. Положението, в което се намират различинците, е предпоставка и благодатна почва за формирането на нихилистичното съзнание. Икономическите и политическите условия на живот подпомагат раждането на негативизма у руските младежи. Те израстват в среда на хора, които си изкарват прехраната с пот на челото, или на бедняци, които са на издръжка на държавата. Това ги кара да чувстват своята икономическа зависимост. А това безсилие и зависимост от своя

---

² В края на XVIII – началото на XIX в. в речник се фиксира значението на думата *разночинец*: „недворянин“, „нямащ благороден произход“ (вж. Нордстет 1782: 694). . Разночинното съсловие има три характерни признака: „фактът за изключване от податно състояние (пряк данък в полза на държавата – бел. моя – В. И.), образованието и извънсъсловността“ (вж. Ширинянц 2012: 44). . В. Дал пише в тълковния си речник следното: различинецът е „човек без лично дворянство и който не се отнася нито към определена гилдия, нито към цех“ (Далъ 1935: 39). Важно е да споменем утвърдената от Петър I на 24 януари (4 февруари) 1722 г. „Таблица на ранговете“ („Табель о рангах“). Според таблицата всички чиновници се разделят на три типа: военни, държавни и придворни, и всеки един от тях се дели на 14 класа, и на всеки клас отговаря определен чин със съответния титул. Таблицата е създадена, за да се определят границите на двата типа дворянство: потомствено и лично. Разночинците не влизат в тази таблица на ранговете. Въпреки че с течение на времето и според образованието си те придобиват правото да изпълняват чиновническа служба с нисък титул, различинците нямат право да управляват имения, да притежават крепостни селяни, нямат право да търгуват или да се занимават с занаятчийство. Затова в течение на много години друг кариерен път освен този на чиновника за различинеца няма.

³ Цитатите от „Бащи и деца“ ще са по това издание и по-надолу ще се отбелязват само със страницата.

страна водят до чувство на недоволство, протест и озлобление (вж. Ткачов 1976: 24 – 25).

Необходимо е уточнението, че нихилисти и радикалисти стават *не само* разночинци, но и представители на дворянството. Това са предимно дворянски деца, които под влияние на новите учения и знания, придобити в университетите (също като Аркадий Кирсанов от „Бащи и деца“), се отдалечават от света и разбиранията на своите бащи. В. Чернов пише: „Каещият се дворянин се чувства прекалено длъжен пред народа, бичува се с мисълта за историческата вина, която изпитва. Той ще направи всичко, само и само да изкупи „греховете на бащите“ (вж. Чернов 1922: 85 – 86). Точно обратното може да се очаква от разночинеца – той е човек, произлизащ от народа, с наранено достойнство и чест, чувства се несправедливо умален, търси около себе си виновни за страданията си и когато се чувства особено обиден, започва безразборно да подозира онези, в чиято среда попада (вж. пак там: 86). „Разночинната вълна „отдолу“ е преизпълнена със сляпа ненавист и жажда за разрушение. За руския човек загубата на традиционното жизнено устройство се оказва духовна катастрофа и предизвиква бунт на всеобщо отрицание, на развенчаване на ценностите – всичко това поражда нихилизъм“ (Аксючиц 2013: 1 – 2).

Интересно е да се отбележи, че тези разночинци са с висока самооценка за себе си и едновременно с това се чувстват социално отхвърлени, което ги навежда на мисълта да преобърнат всичко с главата надолу (в подкрепа на това идват отново думите на Базаров: „ние отричаме“; „ще действаме, ще рушим“; „ние рушим, защото сме сила“, допълва Аркадий (179, 182); и така, който е бил нищо – ще стане всичко. Нихилизмът от 60-те години на XIX век е ориентиран преди всичко към преобразуването на моралните, нравствените и умствените представи и в резултат на това се появява системата на политическия радикализъм (Полякова 2013: 79). В основата на нихилистичния мироглед е теорията на рационализма и утилитаризма, съгласно с която категорията на доброто губи своето самостоятелно значение и се съгласува с понятието полза: „нравствено е това, което е разумно и полезно“ (Полякова 2013: 79). В подкрепа на това са думите на Базаров: „ние действаме по силата на онова, което признаваме за полезно“ (179).

Основателят на континенталноевропейския консерватизъм Жозеф дьо Местр отбелязва в началото на XIX в., че „зародишните форми“ на разночинството следва да се търсят още в прецедента с фигурата на Михаил Сперански. Това, че Сперански като държавен секретар (едва ли не втори по влияние човек след императора) няма дво-

рянски произход, дава основание на Дьо Местр на направи извода, че Сперански представлява опасност за бъдещето на Русия, защото е „лош политик, привърженик на нововъведенията, конституционалист до мозъка на костите си и голям враг на всякакъв вид наследствени привилегии“ (Местр 1994: 151). Френският философ смята, че той е особено опасен и поради факта, че е син на свещеник [пак там: 181]. В тази връзка да припомним, че Базаров е внук на псалт, нещо, което той самият отбелязва пред Аркадий: „Нали знаеш, че съм внук на псалт?... Като Сперански – прибави Базаров след кратко мълчание и изкриви устни“ (247). Очевидното сходство с историческо лице идва в подкрепа на тезата ни, че Тургенев създава ситуациите и персонажите си въз основа на реални лица и събития и в случая обвързва своя про-тагонист с основите на различинството. „Ангажирането“ на Базаров с този образован държавник може да се разглежда и като евентуално развитие на политическа му дейност за разчистването и разрушаването на всичко старо, а оттук крачката към революция е малка. В писмо до К. Случевски самият Тургенев пише: „ако той се нарича нихилист, разбирай: революционер“ (П. т. 5: 58)⁴. Определено Тургенев споделя мнението на Дьо Местр за бъдещата дестабилизация на руското традиционно общество чрез хора като различинците.

Според Л. Сараскина руският нихилизъм „по своята същност става форма на религия“ (Сараскина 2006: 119). Руският интелегент нихилист е сравняван с „войнстващ монах на нихилистичната религия за земно благополучие“ (Франк 1992: 179), а за първи руски нихилист се посочва Петър I, извършил реформите си по пътя на страшното, грубо, истинско болшевишко насилие (вж. Бердяев 1990: 12 – 14).

Как всичко това резонира в романа на Тургенев и по-конкретно в образа на Базаров?

След като изразява толкова крайна позиция и отричайки „всичко“ (179), бихме могли да предположим, че Базаров със своето скептично отношение би могъл да се прероди в краен революционер, в каквито се превръщат и голяма част от нихилистите. От друга страна, думите на Базаров биха могли да се възприемат просто като *философско говорене* (вж. Коньшев 2009: 135). Ние смятаме, че ръководейки се от това, което представя Тургенев в романа, не можем да говорим за еднозначно отношение на главния герой към идеологията на нихилизма. Подобно отношение демонстрират и други представители на „нихилистите“.

⁴ Цитирането на епистоларното наследство на писателя е по руското издание: И. С. Тургенев. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах*, 1981, и в скоби се отбелязва със съкращението „П.“ (писма), том и страница.

Например Аркадий бързо се отказва от своя учител, а и самият Базаров развенчава една след друга всички свои представи, обвързани с главната му идея – отрицанието. Всъщност можем да погледнем нещата и така: Тургенев обвързва Базаров с nihilистичната теория *само* за да *провери*, да *изпита* тези идеи върху своя персонаж.

Самият Тургенев никъде не заявява открито, че е привърженик на подобни идеи или до каква степен ги приема. Но също така е важно да отбележим, че самият Базаров *никъде* не представя себе си за nihilист⁵. От друга страна, самият Тургенев подчертава, че романът му е насочен *срещу* „дворянството като представител на висшестояща класа“ (П. т. 4, 379), с което декларира, че в романа ще представи нещата от възможно най-много гледни точки. Затова чрез героите си авторът „изпитва, проверява или опровергава“ (Конишев 2009: 135) идеята на nihilизма. Възгледите на Тургенев се препокриват с тези на Базаров по отношение на това, че не иска да признае мнимите ценности на дворяните и тяхната култура и смята, че отдавна трябва да видят каква е реалността. Тук Тургенев „признава необходимостта и полезността (в известни граници) на nihilизма като отрицание на остарелите устои и форми на живот, които пречат на обществения прогрес“ (Буданова 1987: 41).

Според Базаров разумът има нужда от изкуство, когато трябва нещо да се онагледи: „картината ще ми покаже нагледно това, което в книгата е изложено на цели десет страници“ (207). Също така като абсолютен рационалист той подхожда и към чувствата, които възникват у него по отношение на Одинцова. Той не отрича привличането между половете, но не е привърженик на романтичната любов. Но както ще се окаже, теорията му „за анатомията на окото“, от което всъщност нищо тайнствено не може да се очаква, е подложена на сериозно изпитание поради влюбването в Анна. И в този момент Базаров разбира, че „в живота съществуват ирационални стихии, които могат да бъдат заглушени със силна воля, но които не се подчиняват на логически доводи“ (Конишев 2009: 137).

Според представителите на новата вълна (Кропоткин, Степняк, Тихомиров, Лавров) прозвището *nihilисти* е дадено на революционерите от Тургенев, но то би било уместно само за онова „поколение революционери, което се е формирало с приключването на Николаевския период и чиито деца „се характеризират с преувеличено пренебрежение към всичко аристократическо, а следователно към всички

---

⁵ Такава характеристика му дава Аркадий и такива мисли изказват „бащите“.

формалности на повърхностната цивилизация“ (Цион 1886: 7), доколкото те показват мръсните си лица, разчорлените си коси, одърпаните си фантастични костюми.

Опирайки се на мнението за Б. Евсеев, че „в детайла задължително трябва да бъде скрита възможност за действие“ (Евсеев 2015: 16), ние обвързваме външния вид на Базаров с това, което носи като своеобразен код на поведение, характерен за младите различинци нихилисти в Русия. Описанието на външния вид на Базаров затвърждава нашата убеденост в сходствата на героя с новите млади хора: „висок човек с дълго наметало с пискюли“, „големи зеленикави очи и увиснали жълтеникави бакенбарди“; „тъмноруси коси, дълги и гъсти“; слугата се учудва на „дрешката“ на Базаров, а Павел Кирсанов при запознанството им дори не подава ръка на „този рошльо“, видимо предусещайки скорошния сблъсък с „лекаря“ (вж. 144, 150, 151).

В светлината на казаното нека приведем една точна характеристика: „невежите „деца“, без да знаят нещо, без да се научили нещо, които изведнъж отричат всичко: религия, наука, изкуство, литература, да не споменаваме основите на държавата, са всъщност доста смешни“ (Цион 1886: 9). Изводът е ясен: лесно е да се оплюва и отрича всичко, особено ако не си много умен или запознат с дадена тема (а именно това привлича „децата“ в нихилизма), но да не се обличаш прилично, да не си решиш косата и да говориш глупости, вместо да се образоваш, е лесно и елементарно. Затова нихилизмът става толкова популярен сред младите и това е една от причините неговите последователи да искат да се откажат от думата „нихилизъм“. Пример за това е една друга героиня от романа – Кукшина. Тя цитира много и се самоопределя като умна, начетена и информирана. Това я поставя и в категорията на еманципираните жени: към четенето прибавяме и предизвикателното и неестетично облекло и факта, че не е особено притеснена за чистотата на дома си; нещо, което я сближава с онези нихилисти, за които стана дума по-горе и заради които иска да се откаже от термина и да намери нов начин за категоризиране на това явление. При Базаров това не е така: той се насочва към университета и в „новите книги“ търси решение на проблемите, заложили от предишните поколения. Например книгата на медика и философ Лудвиг Бюхнер „Сила и материя“, която Базаров препоръчва на Аркадий да даде за четене на баща си, за да не чете Пушкин, и така да избие от главата му романтичните пориви, които го правят смешен на стари години (вж. 213). В тази връзка е важно да се отбележи следното: „в диалога на персонажа с установените ценности особено важно значение има цитирането (или отказът от такова),

тъй като то демонстрира отношението на говорещия към авторитетите“ (Чавдарова 1997: 67). Така например Павел Кирсанов, изразявайки „своето неприемане на „новите немци“ (представителите на вулгарния материализъм), ги противопоставя на „предишните немци“ – Гьоте и Шилер“ (пак там: 68). Така с неприязън Павел Кирсанов слуша за предложената на брат му книга на Бюхнер вместо Пушкин. Аркадий в ролята си на Базаров епигон възприема този жест на замяна като „знак на отрицание на институционализираните ценности“ и така жестът му може да се възприеме като „утвърждаване на новата ценност в замяна на отхвърлената“. Но както отбелязва Д. Чавдарова, това може да е характерно за Аркадий Кирсанов, но не и за Базаров, защото неговите „аксиологически представи противоречат на утвърждаването на каквато и да било ценност освен самото отрицание“ (пак там: 68 – 69). Затова можем да обобщим, че Базаров прави тази препоръка само за да докаже полезността на въпросния труд, а не за да наложи новото чрез този текст.

За Базаров текстът, който той препоръчва, се явява *полезен* преди всичко, а „не авторитет“ и той може да се подложи на *отричане* всеки момент. „Имената на Либих, Бюхнер, Гано, Фреми (вж. 193 – 195, 222) в неговата реч са лишени от конотацията „ценност“ и „авторитет“ и се използват преди всичко в своята идентифицираща функция“ (вж. пак там: 69). Според Базаров, Пушкин призовава само към революция. Доказателство за различността на старото поколение е и Анна Радклиф, която Базаров показва, че познава в романа във връзка с „бащите“, и разбира се, Тогенбург с минезингерите и трубадурите (вж. 214). Всички тях Базаров възприема като маркер за романтизъм от страна на старото поколение, а това за Базаров не е приемливо, защото не помага с никакви разумни доводи нито на него, нито на някой друг да разбере света или да го промени, затова е „глупост“.

От друга страна, трябва да подчертаем, че въпреки своето нежелание и неприемане на старите авторитети Базаров все пак познава техните текстове (което го прави различен от другите „нихилисти“). Доказателство за това намираме в разговорите му с Аркадий и другите епигони, когато Базаров пародира Пушкин (вж. 193 – 195; 214; 235; 240; 246), което още веднъж доказва тезата, че „пародирането има важно значение, тъй като разкрива същността на културното поведение на Базаров: може да се пародира само онова, което познаваш“ (Чавдарова 1997: 69). Това, че Базаров е „четящ“, а не „цитиращ“ човек, му дава предимството да опонира на „бащите“ или на „своите“ (на Аркадий и особено на „цитиращата“ Кукшина), което го отделя от

„псевдонихилистите“, защото „цитиращият човек“ е подражател, лишен от собствена мисъл, а това влиза в разрез със самата същност на nihilизма“ (пак там: 70).

Историческият преглед, който направихме за изясняването и определянето на корените на явлениято, завладяло Русия и описано в романа „Бащи и деца“, води до следния извод: различниците поражда nihilисти, а nihilистите раждат революционери, които ще постигнат целите си: сваляне на императора и даване на властта в ръцете на народа. Това обаче *не се оказва* каузата на Базаров. За него е важно да „разчисти мястото“, а какво ще става след това и какво ще се съгражда, за него вече няма значение. Базаров е типичният различинец, но с дворянски уклон (дворянското в него е заложено по рождение от майка му – вж. 239), за което говори и участието му в такъв ритуализиран сюжет като дуела. Той не може да бъде наречен и типичен nihilист (макар че външният му вид е в тон с различинно-nihilистичната мода): всъщност той никъде не се самоопределя като такъв, признава полезността на авторитетите, но при първа възможност би се отказал от последните, вероятно в полза на други, стига да са полезни за човека и обществото. Четенето и образованието не са самоцел за него, както това е за „новите млади хора“.

Явлението „nihilизъм“, заради което Тургенев е бил охулен и възхваляван след написването на романа, е по-скоро явление литературно, отколкото реално историческо. Така описано в романа, то е по-скоро в процес на развитие, отколкото призоваващо към революция, бунт и разруха. С фаталния край на самия персонаж писателят метафорично слага край на новите идейни разбирания, вероятно вярвайки, че те не биха просъществували дълго на руска почва. Въпреки своята литературна далновидност, доказвана неведнъж чрез произведенията му, историята показва, че Тургенев греши за това явление.

ЛИТЕРАТУРА

- Аксючиц 2013:** Аксючиц, В. *Комплексы различинной интеллигенции*. [Aksyuchits, V. Kompleksy raznochinnoy intelligentsii.]. 30. 11. 2016 <<http://www.xww.apn.ru/index.php?newsid=29100>>.
- Бердяев 1990:** Бердяев, Н. А. *Истоки и смисъл русского коммунизма*. [Berd'aev, N. A. Istoki i smysl russkogo kommunizma.] Москва: Наука, 1990.
- Буданова 1987:** Буданова, Н. Ф. *Достоевский и Тургенев. Творческий диалог*. [Budanova, N. F. Dostoevskiy i Turgenev. Tvorcheskiy dialog.] Ленинград: Наука, 1987.

- Вердеревская 2000:** Вердеревская, Н. А. *О разночинцах*. [Verderevskaia, N. A. O raznochintsah.] // *Из истории русской культуры*. Москва: Языки русской культуры. Составление Егоров, Б. Ф., Кошелев, А. Д., т. 5, 2000, 452 – 463.
- Даль 1935:** Даль, В. И. *Толковый словарь*. [Dal', V. I. Tolkovyi slovar'.] Москва, т. 4, 1935.
- Евсеев 2015:** Евсеев, Б. Т. *Искусство детали: от Чехова до наших дней*. [Evseev, B. T. Iskusstvo detali: ot Chehova do nashih dney.] // Обучение переводческому мастерству – IV, сб. матер. Научно-практического семинара, 14 – 16 ноября 2014 г. Под ред. на Н. Чернева. Пловдив: ЕТ „Блаком – Благой Богоев“, 2015, 13 – 25.
- Ицкович 2009:** Ицкович, М. А. *Субкультура русского нигилизма 1860-ых годов и её социальная направленность*. [Itskovich, M. A. Subkul'tura russkogo nigilizma 1860-ih godov i eyo social'naya napravlennost'.] // Известия Самарского научного центра Российской академии наук. Самара, 2009, т. 11, № 6, 61 – 65.
- Колесов 2007:** Колесов, В. В. *Русская ментальность в языке и тексте*. [Kolesov, V. V. Russkaya mental'nost' v jazyke i tekste.] Санкт-Петербург: Петербургское Востоковедение, 2007.
- Конишев 2009:** Конишев, Е. М. *Проблема нигилизма в романе «Отцы и дети»* [Konyshev, E. M. Problema nigilizma v romane “Otsi i deti”.] // Ученые записки ОГУ. Серия: Гуманитарные и социальные науки, 2009, № 3, 134 – 139.
- Местр 1994:** Местр, Ж. дьо. *Письмо кавалеру Росси*, 9 (21) апреля 1812 [Mestr, J. Pis'mo kavaleru Rossi.] // *Звезда*, 1994, № 12, 150 – 153.
- Нагой 2015:** Нагой, Ф. Н. *Русский и западноевропейский философский нигилизм: сходства и различия*. [Nagoy, F. N. Russkiy i zapadnoevropeyskiy filosofskiy nigilizm: shodstva i razlichiya.] // *Вестник Пермского университета*, № 2 (22), 2015, 40 – 47.
- Надеждин 1900:** Надеждин, Н. *Сонмище нигилистовъ (Сцена из литературнаго балагана)*. [Nadezhdin, N. Sonmishte nigilistov (Stsena iz literaturnago balagana).] 1829 г. 12. 10. 2017 <http://az.lib.ru/n/nadezhdin_n_i/text_1829_sonmicshe_nigilistov_oldo_rfo.shtm>.
- Ницше 1995:** Ницше, Ф. *Воля к власти: опыт переоценки всех ценностей (1884 – 1888)*. [Nietzsche, F. Vol'a k vlasti: opyt pereotsenki vseh tsennostey.] Москва, Транспорт, 1995.
- Полякова 2013:** Полякова, Н. В. *Феномен русского нигилизма в зеркале правоконсервативной критики: опыт актуализации стратегий*. [Pol'akova, N. V. Fenomen russkogo nigilizma v zerkale

pravokonservativnoy kritiki: opyt aktualizatsii strategiy.] // *Вестник СПбГУ*. Серия 6, 2013, № 4, 78 – 85.

Сараскина 2006: Сараскина, Л. *Достоевский в созвучиях и притяжениях (от Пушкина до Солженицина)*. [Saraskina, L. Dostoevskiy v sozvuchiayah i prityazheniyah (ot Pushkina do Solzhenicina).] Москва: Русский путь, 2006.

Тургенев 1981: Тургенев, И. С. *Съчения в шест тома*. [Turgenev, I. S. Sachineniya v shest toma.] София: Народна култура, 1981, т. 3.

Тургенев 1981: Тургенев, И. С. *Полное собрание сочинений и писем в 30 томах. Письма*. [Turgenev, I. S. Polnoe sobranie sochineniy i pisem v 30 tomah. Pis'ma.] Москва: Наука, 1981, т. 5.

Франк 1992: Франк, С. *Етиката на нигилизма (Опит да се характеризира нравственият светоглед на руската интелигенция)*. [Frank, S. Etikata na nihilizma (Opit da se harakterizira нравstveniyat svetogled na ruskata inteligentsiya.)] // *Жалони*. Сборник статии за руската интелигенция. София: Летописи, 1992, 158 – 185.

Цион 1886: Цион, И. *Нигилисты и нигилизм*. [Tsion, I. Nigilisty i nigilizm.] Москва: Унив. типогр. (М. Катков), 1886.

Чавдарова 1997: Чавдарова, Д. *Ното legens в русской литературе XIX века*. [Chavdarova, D. Homo legens v russkoy literature XIX века.] Москва: Аксиос, 1997.

Чернов 1922: Чернов, В. *Записки социалиста революционера. Книга первая*. [Chernov, V. Zapiski socialista revol'utsionera. Kniga pervaaya.] Берлин. Петербург. Москва: З. И. Гржебина, 1922.

Шириняц 2012: Шириняц, А. А. *Русское общество и политика в XIX веке: русский революционный нигилизм*. [Shirin'ants, A. A. Russkoe obshtestvo i politika v XIX veke: russkiy revol'utsionny nigilizm.] // *Вестник Моск. ун-та*, сер. 12. Политические науки, № 1, 2012, 38 – 49.